

художественной педагогике: методология, методы, технологии». – М. : ИХО РАО. – 2002.

7. Кашекова И. Э. Эстетическая среда как фактор интеграции школьной жизни // Организация экспериментальной деятельности в образовательных учреждениях г. Москвы : Выпуск 6 // Серия «Инструктивно-методическое обеспечение содержания образования в Москве». – М. : Центр «Школьная книга», 2002.

8. Кашекова И. Э. Язык искусства в интеграционном пространстве школы // Модернизация художественного образования : материалы Международной конференции «Д. Б. Кабалевский – композитор, ученый, педагог». К 100-летию со дня рождения Д. Б. Кабалевского. – М., 2004.

9. Криулина А. А. Эргодизайн образовательного пространства (Размышления психолога). – М : ПЕР СЭ, 2003, – 192 с.

10. Крылова Н. Б. Культурология образования. – М. : Народное образование, 2000.

11. Пезешкиан Н. Торговец и попугай. Восточные истории и психотерапия : пер. с нем. / общ. ред. А. В. Брушлинского и А. З. Шапиро. – М. : Прогресс, 1992.

12. Печко Л. П. Эстетическая резонансность как состояние и центральное качество педагогической среды урока искусства // Гуманитарно-художественное образование: проблемы и подходы : сб. научн. трудов. – М. – Арзамас, 2002.

13. Соколов Э. В. Культурология. Очерки теории культуры. – М. : ИНТЕРПРАКС, 1994.

14. Лотман Ю. М. Об искусстве. – С.-Пб. : Искусство, 1998. – 704 с.

15. Лотман Ю. М. Семиосфера. – С.-Пб. : Искусство, 2001. – 704 с.

УДК 371.315.6.018.46: 373.67

РОЗВИТОК ХУДОЖНІХ УМІНЬ УЧИТЕЛІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА В ПРОЦЕСІ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ

Валерій Ружицький,

зав. навчально-методичного кабінету музики й образотворчого мистецтва Київського ОПОПК

У статті описані різні форми та методи навчання образотворчої діяльності, які необхідні для розвитку професійних умінь учителів та їх ефективного впровадження в навчальну діяльність учнів. Особливу увагу приділено опису тренінгових занять, що проводилися на курсах підвищення кваліфікації вчителів образотворчого мистецтва.

Ключові слова: *художня діяльність, професійні уміння, тренінги, курси підвищення кваліфікації вчителів образотворчого мистецтва.*

Мобільність і динамізм процесу навчання в післядипломній освіті потребує застосування переважно методів активного навчання: лекції-діалогу, розв'язування виробничих завдань, тренінгів, аналізу ситуацій, обміну досвідом, науково-практичних конференцій тощо. За таких умов розвиток професійних умінь педагога буде ефективнішим, учитель зможе навчати учнів та сформулювати в них спеціальні знання та образотворчі вміння.

Протягом століть удосконалювалась система набуття художньо-професійної майстерності. Тому прийоми й методика навчання вчителів базуються на міцній основі академічної художньої школи з послідовним

осягненням законів майстерності. Постає проблема: як передати ці знання учням? Метою статті є розгляд різних форм і методів навчання образотворчої діяльності для розвитку професійних умінь учителів та їх ефективного впровадження у шкільну практику.

Педагогічна майстерність учителя образотворчого мистецтва нерозривно пов'язана з практичними вміннями в художній діяльності. З точки зору психології, уміння – це використання суб'єктом наявних знань і навичок для вибору і здійснення способу дії відповідно до поставленої мети. Сутністю вміння як психологічного новоутворення є готовність до продуктивного виконання переважно нових завдань. Дитині, окрім пере-

конливої розповіді про колір, композицію, змішування фарб та інших практичних дій, необхідно продемонструвати ці вправи засобом педагогічного малюнка на дошці чи альбомному аркуші. Учителі образотворчого мистецтва мають уміти послідовно будувати зображення на площині, здійснювати настанови учням на будь-якому етапі зображення з природи, а також осмислювати та розкривати зміст навчальних завдань на кожному етапі виконання малюнка.

Як наголошують фахівці, учитель образотворчого мистецтва має стимулювати художню творчість учнів (Є. Ігнат'єв, В. Кириєнко, В. Кузін, С. Ломов, М. Ростовцев, Є. Шорохов). Формування творчих умінь учителя вимагає розробки і застосування практичних завдань, виконання яких веде до набуття творчих навичок і удосконалення методики викладання предмету. Як зазначав В. Кузін: «Майстерність в образотворчому мистецтві означає володіння зображувальною технікою, тобто найвищу ступінь володіння графічними й живописними вміннями, тільки за цієї умови можливе створення досконалого твору мистецтва» [4, с. 60].

Розглядаючи проблему в ракурсі професійного розвитку вчителя образотворчого мистецтва, Л. Бичкова відзначає подвійну роль здібностей стосовно до знань, умінь, навичок. З одного боку, вони є необхідною умовою професійної підготовки, що забезпечує ефективність набуття знань, умінь і навичок, з іншого – це результат оволодіння ними, що обумовлює виконання професійних функцій. У зв'язку з цим набуває значення розвиток умінь як основи розвитку здібностей до сприйняття навчальної інформації, представленої у візуальній формі [1].

Педагог повинен постійно працювати над собою, вдосконалювати та розвивати практичні вміння та навички. На думку психологів, важливе значення для формування всіх типів умінь і навичок мають вправи, які сприяють удосконаленню діяльності [2].

Перші навички зображення можна набути шляхом безпосереднього спостереження і повторення зображення природи. Цей шлях потрібно починати з її уважного вивчення. Малювання з природи розглядають як найбільш ефективний метод оволодіння образотворчою грамотою, який допомагає наочно зрозуміти закономірності будови та форми предметів. Тому вивчення природи визнано провідним у всіх видах навчальної роботи – малюнку, живопису, скульптурі.

Метод малювання з природи за допомогою завіси заснований на принципі суворого дотримання законів перспективи. В епоху Відродження художники, що

вивчали перспективу, часто використовували цей метод. Між натурою і художником встановлювали «картинну площину», яка могла бути двох видів – рамка з натягнутою прозорою калькою, на якій художник виконував свій малюнок, або рамка з натягнутими нитками. Щоб художник мав постійну точку зору, до пристрою додавали спеціальний приціл, через який художник міг вести свої спостереження. Весь цей механізм можна побачити в малюнках німецького художника епохи Відродження А. Дюрера [8, с. 52; 6, с. 65].

Флорентійський зодчий, художник-гуманіст, вчений Л. Альберті схвалював такий метод, а Леонардо да Вінчі вважав його шкідливим. За словами Леонардо, Л. Альберті переоцінював значення завіси, методу малювання з природи, перетворюючи мистецтво малюнка в механічне перенесення природи на площину.

Як важливий момент в розвитку координації руху рук і очей, а отже, і в професійній підготовці художника, розглядають метод малювання з оригіналів (малюнків майстрів, гравюр) та повторення прийомів роботи великих художників. Саме до XVIII ст. основним методом навчання малювання було копіювання.

Л. Альберті та А. Дюрер вказують на постійне використання методу наочного навчання [6, с. 63]. Свого часу художник-педагог В. Яковлев наголошував, що метод показу повинен бути обов'язковим у навчальному процесі. Педагог має донести принцип закономірності будови форми, тому педагогічний малюнок повинен бути лаконічним і схематичним [7, с. 184].

Заслугує уваги і метод закріплення вивченого матеріалу шляхом малювання по пам'яті, який пропонував ще Леонардо [6, с. 71]. Він вважав: щоб добре запам'ятати предмет, що вивчається, необхідно змалювати його стільки разів, скільки потрібно для того, щоб намалювати його без зразка.

Значну цінність для художньої педагогіки має розроблений А. Дюрером метод узагальнення форми, спрощення або, як його пізніше назвав художник-педагог Д. Кардовський, метод обрубки. Цей метод широко використовувався в педагогічній роботі братів Дюпюї та ін., актуальний він і сьогодні. Метод обрубки полягає в тому, що складна форма предметів узагальнюється до простих прямолінійних геометричних форм. Метод геометризації та узагальнення форми допомагає помітити особливості будови складної форми, чітко й наочно розшифрує об'ємну будову, її деталі. Також допомагає правильно вирішити тональні завдання малюнка [6, с. 75].

В епоху Відродження широко використовувався художниками-педагогами метод конструктивного аналізу форми. А. Дюрер, пропонуючи схеми конструктивної будови голови, одночасно показував її пропорційне ділення. Закономірності поділу фігури людини вивчали майже всі художники цієї епохи, зокрема такі відомі майстри, як С. Ботічеллі і Мікеланджело. Проблеми пошуку системи індивідуальних пропорцій залишається актуальною і для художників та архітекторів XXI ст. Використання традицій побудови зображення людської фігури за давньогрецькими *канонами* є одним із методів оволодіння образотворчою грамотою [6, с. 31]. Знання класичних канонів допомагають художнику бачити в природі найменші відхилення від загальноприйнятого канону й знаходити в ній найхарактерніше.

О. Дейнека пропонував розділяти навчальне малювання на окремі *етапи*, що детально пояснюють побудову зображення [7, с. 204]. Він рекомендував починати побудову зображення з лінійного малюнка, з виявлення лінійно-конструктивної основи форми. На відміну від нього, О. Соловійов вважав доцільним починати малюнок з виявлення великої форми відразу тоном. Такий метод навчання отримав назву живописно-тональний [7, с. 200]. Ці два методи за способом ведення малюнка прямо протилежні. Досвідчений художник повинен володіти і тим, і іншим методом, хоча деякі педагоги аргументують вибір живописно-тонального методу [3, с. 26].

Багато художників-початківців часто користуються методом візування – вимірювання пропорційних відношень за допомогою олівця. Видатний французький художник Делакруа критично ставився до цього прийому вимірювання. Він говорив, що такий метод не розвиває окомір, а, навпаки, притуплює його [8, с. 95]. До цього потрібно додати, що методом візування не можна точно встановити всі розміри й величину перспективних скорочень.

Відомий художник Д. Митрохін пропонував метод, яким потрібно керуватися все життя – малювати, малювати, малювати. На це звертав увагу й Ченіно Ченіні. Він стверджував, що успіх може бути досягнутий тільки за систематичної і цілеспрямованої роботи [8, с. 95].

Художник античної епохи Апеллес вважав, що для живопису, як і для музики, необхідні постійні заняття. Він керувався правилом: «Жодного дня без лінії» – і тому досяг вершин майстерності [6, с. 39].

Художники-педагоги розглядають малювання з природи як метод пізнання й аналізу форми, як метод побудови форми в зображенні [7, с. 175]. Леонардо да

Вінчі підкреслював, що натура примушує уважно спостерігати, вивчати особливості будови предмета, думати й розмірковувати, що своєю чергою підвищує ефективність навчання та викликає інтерес до пізнання життя.

Саме грецькі художники-педагоги встановили метод навчання малювання, в основі якого лежало малювання з природи. Особливу увагу цьому методу приділяла Сікіонська школа ще в IV ст. до н. е., зокрема її фактичний голова Памфіл. Заслуга Памфіла полягає в тому, що він перший зрозумів, що завдання навчального малюнка включає не тільки копіювання предметів реальної дійсності, а й пізнання закономірностей природи [6, с. 42].

Ми не виключаємо ефективність даних методів навчання на певному етапі оволодіння образотворчою грамотою і пропонуємо сучасні підходи до здобуття педагогічної майстерності вчителем засобами інтерактивних технологій, таких як тренінги, фасилітовані дискусії, ігрові технології тощо.

Інтерактивне навчання, на думку науковців О. По-метун і Л. Пироженко, – це специфічна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну передбачувану мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожний учень відчуватиме свою успішність, інтелектуальну спроможність. Сучасні інтерактивні технології підвищують ефективність навчального процесу, допомагають досягти високого інтелектуального розвитку педагогів, забезпечують оволодіння ними навичками саморозвитку особистості [5, с. 8].

Готовність учителя до професійної рефлексії успішно формується під час тренінгів, які все частіше використовуються для розвитку здібностей до навчання або оволодіння будь-яким складним видом діяльності, зокрема рефлексивними діями. Тренінг як форма навчально-виховного процесу характеризується проблемним, дискусійним характером, спрямованим на усвідомлення сутності й структури своєї діяльності. При цьому суттєво змінюється напрям руху професійного мислення: засади художньо-педагогічної майстерності не постулюються, а «народжуються» у свідомості завдяки творчим зусиллям фахівця в ситуації постійного дослідницького підходу. Психолого-педагогічні тренінги актуалізують, відтворюють особистий професійний досвід безпосереднього спілкування з викладачами, дозволяють учителю оцінити власні професійні якості, визначити вимоги до себе, напрямки професійного самовдосконалення. Методами реалізації операційного компонента є художньо-педагогічна пошукова гра, вправи, проблемна бесіда, дискусія. Учителі під час дискусій пропонують самостійні і часом

несподівані судження, які викликають зіткнення різних точок зору (про поняття сучасності в мистецтві, про позицію вчителя щодо модних течій у різних видах мистецтва, про перспективи художньо-естетичного виховання в умовах загальноосвітньої школи та ін.).

Аргументація і навіть запал у відстоюванні позицій свідчать про те, що у вчителів сформовані власні погляди й переконання щодо професійної діяльності – стабільна професійна позиція. Тобто є усвідомлення себе вчителем тих предметів, у яких провідну роль у навчанні та вихованні відіграє мистецтво. Допомогти педагогу самому здійснити аналіз власних професійних якостей, які проявилися або, навпаки, недостатньо виявилися в тій чи іншій конкретній ситуації, означає залучити його до оволодіння професійною рефлексією, важливою для подальшого професійного самовдосконалення.

Серед традиційних форм підготовки вчителів (лекцій, семінарів, лабораторних і практичних занять) набуває дедалі більшого поширення така перспективна форма, як тренінг. Він є складовою навчальної практики, спрямованої на розвиток здібностей, отже, відповідає завданням удосконалення педагогічної майстерності.

Професійна діяльність учителів мистецьких дисциплін будується на засадах самопізнання, самоактуалізації, саморозвитку, розуміння себе як суб'єкта художньо-естетичного спілкування, а сприйняття художніх явищ як феномену власної свідомості. Цей принцип професійного вдосконалення має пронизувати весь комплекс психолого-педагогічних і мистецьких дисциплін, передбачених навчальним планом.

Для прикладу, у змісті спецкурсу «Композиційні основи зображення портрета», розкривалися важливі питання створення художнього образу, такі як: особливості портретного зображення людини; принципи створення портретної характеристики в малюнку; малювання голови з передаванням портретної характеристики тощо. Учителям були поставлені запитання: як створити певний образ? які особливості передавання цього образу? яку техніку, засоби використати для цього? як композиційно вирішити поєднання кількох образів? Для вирішення цих проблем на лекційному занятті було розглянуто низку питань: історична довідка про портретний жанр; види портретів; композиційна побудова портретного зображення людини на площині, вибір формату; основи композиційної побудови портретного зображення людини в залежності від повороту голови; логічна послідовність побудови зображення; визначення основних пропорційних закономірностей зображення окремих частин творчої роботи різними

методами; перевірка побудови портретного зображення; правка конструктивного зображення та деталізація окремих його частин; цілісне сприймання малюнка, визначення основних світлотіньових відношень, побудова граничних відношень світла й тіні; передача простору в малюнку; засоби виразності малюнка, визначення світлотіньових відношень окремих елементів зображення; узагальнення й деталізація зображення голови портретного зображення людини, принципи створення портретної характеристики людини в малюнку; живописне зображення композиції з передаванням портретної характеристики дійових осіб.

Як приклад, наводимо фрагмент лекційного заняття на тему «Психологія зображення портрета» (метод навчання – лекція з елементами бесіди).

Для того, щоб усвідомлено застосовувати способи продуктивної образотворчої діяльності в процесі творчої роботи над довгостроковими постановками, учителю необхідно реалізувати технологію продуктивної діяльності за допомогою проблемних завдань у короткострокових етюдах, нарисах і зарисовках, які повинні випереджати тривалі постановки.

Процес роботи над короткостроковими етюдами, нарисами і зарисовками за допомогою тренінгу дає можливість учителю повною мірою вивчити основні й характерні особливості об'єкта, що зображуються, натури або постановок. Тренінг активізує мислення, тренує око, концентрує увагу на істотних сторонах залежно від поставленого завдання, дає можливість простежити й проаналізувати, як образотворчі способи підпорядковуються емоційному сприйняттю (їх вибір, варіативність виконання тощо).

Під час тренінгових занять виконуються нариси, зарисовки й короткострокові етюди, а саме:

- ❖ у різних ракурсах, поворотах, з різних поглядів стосовно зображуваного об'єкта, щоб найбільш повно дослідити конструктивні особливості його форми; ця робота супроводжується психологічним аналізом об'єкта або предмета, його характерних властивостей, особливостей, поведінки;

- ❖ із застосуванням різних матеріалів і технік, що веде до пошуку виразних особливостей матеріалу (використовується олівець, вугілля, сангіна та ін.);

- ❖ виразні засоби підпорядковуються техніці та особливостям виконання, матеріалу – арсеналам зображувальних засобів взагалі;

- ❖ із застосуванням різних образотворчих засобів (штрих, лінія, пляма, їх варіації) для дослідження характерних особливостей об'єкта й пошуку виразності;

- ❖ використовуються різні варіації компонування у форматі для пошуку композиційного розв'язання, ком-

понування зображувальних елементів засобами виразності.

Потрібно зазначити, що в практиці навчання відповідно до програми курсу завдання такого типу виконуються окремо від тривалих постановок і творчих робіт й використовуються лише для вироблення вміння швидкої і лаконічної фіксації об'єктів, що зображуються, психологічного аналізу постановки. Враховуючи це, спробуємо розв'язати проблему в логіці розвитку усвідомленого використання способів продуктивної діяльності слухачів. Розглянемо це на прикладі практичного завдання: «Психологія зображення портрета» (олівець, вугілля). Основне завдання – передати характерні особливості природи, портретну схожість, дотримуючись анатомічних особливостей будови голови чоловіка, визначити психологічні особливості жіночого та чоловічого портрета, схожі та відмінні риси в них.

Перш ніж розпочати виконання цієї практичної роботи, педагог самостійно будує план діяльності відповідно до задуму й поставлених завдань. Тому найважливіші стадії цього процесу йому необхідно осмислити на основі рефлексії власних дій, у процесі виконання попередніх нарисів і зарисовок, вивчення особливостей пластики й міміки чоловічої та жіночої голови, йдучи поетапним процесом образотворчої діяльності:

- дослідження і сприйняття особливостей та форми природи (виконання нарисів у різних ракурсах);
- пошук і визначення можливостей образотворчих засобів для передачі виразних особливостей природи (лінія, штрих, пляма);
- застосування образотворчих засобів і способів виразності для передачі характерних особливостей природи чоловічого та жіночого портрета (структури шкіри, волосся, міміки, що своєю чергою вкаже на портретну схожість із природою, виявить внутрішній стан зображуваного тощо);
- упорядкування попереднього досвіду в організації та компонуванні образотворчих елементів для створення композиційного розв'язання взагалі.

Таким чином, тренінг дає можливість створення в навчальному процесі умов формування в педагогів свідомого ставлення до способів продуктивної образотворчої діяльності, дозволяє їм засвоїти цей процес. Досвід свідчить, що усвідомлення вчителями етапів тренінгового заняття підвищує ефективність творчого процесу, сприяє різноманітності використання образотворчих і виразних засобів побудови композиції.

Наступний етап роботи – навчання педагогів безпосередньому відпрацюванню техніки роботи над

певною композицією. Важливе значення на цьому етапі мають практичні навички вчителя, його вміння передавати об'єкт різноманітними засобами зображення. А для цього він повторює послідовність, правила та прийоми роботи, техніки, композиційні закономірності тощо.

У теоретичному блоці, в межах розглянутого завдання, викладач має розкрити питання постановки натурника, композиційного розміщення, визначення характеру форми голови, її пропорцій та нахилу, об'ємно-конструктивної побудови форми, її пластичного моделювання, переходу від загального до деталей, опрацювання деталей, тонального опрацювання форми.

Для того, щоб розвивати в школярів художні вміння, педагог повинен сам володіти цими вміннями та мати здатність організовувати навчальну діяльність з метою формування художніх здібностей учнів. Тому під час тренінгу педагогів доцільно навчати розв'язувати композиційні проблеми на основі вибору погляду, виявлення конструктивно-анатомічної структури форми людини, передачі характеру, форми, моделювання тоном тощо. Далі творчий процес із зображення групи людей спрямовується на пошук грамотного композиційного розташування малюнка, правильного добору образотворчих засобів.

Під час навчального тренінгу вчителі виконували кілька завдань – аналізували психологічні особливості портрета в таких аспектах: «Що впливає на портретну характеристику?», «Чому ми пропонуємо різні визначення та характеристики портретів?», «Від чого залежить наше судження?», «Чому виникають різні погляди на одну проблему?».

Метою наступного завдання було визначення себе як особистості на основі отожднення з існуючими групами і встановлення ознак, що відрізняють від них, вироблення відчуття причетності та індивідуальності. З цією метою педагоги аналізували чинники, які перешкоджають або сприяють проявам власної ідентичності, називали сфери суспільного життя, записували їх на дошці: сім'я, навчання, робота, наука, стосунки з іншими тощо. Слухачі визначали, як людина описує, визначає, ідентифікує себе в різних сферах суспільного життя (в сім'ї – донька, син, батько, мати тощо; в навчанні – студент, студентка, педагог тощо; на роботі – педагог, юристка, вихователь тощо; в науці – науковець, дослідник тощо; у стосунках з іншими – подруга, сусід тощо). Таке завдання сприяло розвитку вміння спостерігати, бачити за певною деталлю соціальну належність, а також вмінням правильно організації формування відповідних умінь у школярів.

Логічним доповненням до попередньої діяльності стало виконання завдання «Хто такі «Я»?»: «За допомогою пантоміми зобразити когось зі своїх колег, обговорити й визначити зображених». Для більш емоційного сприйняття пропонувалися такі запитання для обговорення: «Чому саме такі риси характеру були взяті за основу?», «Назвіть передані психологічні ознаки поведінки, характеру зображеної людини?», «Які психологічні особливості мають зображення?», «Як вони впливають на людину?» та інші.

Виконуючи практичну роботу «Умовне зображення портрета», педагоги ділилися на підгрупи. Їм було запропоновано швидким начерком будь-якого атрибута показати особливості певної професії. Потім одержали завдання: «За допомогою відтворення навколишнього середовища передати соціальний портрет особистості, розкрити його за допомогою відповідної атрибутики». Після виконання завдання відбулася демонстрація творчих робіт, створених на дошці або мольберті. Кожна підгрупа по черзі аналізувала роботу іншої. Далі надавалося слово авторам портрета, які вказували назву професії, яку вони відтворили, та вмотивовували, чому саме така атрибутика використана. Кожна із підгруп висловлювала думки в аспекті: «Що б я додав, якби зображував ту чи іншу професію?», «Які характеристики поставив би на перше місце, а які, можливо, використав в інших портретах?», «Що змінив би для більш точного вираження портрета?» тощо. Підбиття підсумків роботи проводилося за запитаннями: «Що розвиває така діяльність?», «Чи застосовуватимете у своїй практичній діяльності набуті знання, вміння?».

Процес роботи над етюдами, нарисами й зарисовками дає можливість учителям творчо підійти до зображення тематичної композиції, сприяє розвитку таких умінь, як використання різних технік для відображення характерних особливостей об'єкта, концентрація уваги на істотних ознаках зображуваного, аналізувати, як образотворчі засоби підпорядковуються емоційному сприйняттю (їх вибір, варіативність виконання тощо).

Професійному та особистісному зростанню педагогів сприяли також науково-практична конференція з обміну власним досвідом, захист авторських та колективних

проектів, зустріч з педагогами образотворчого мистецтва, які презентували власну педагогічну майстерню (у межах аналітико-діагностичного модуля курсів). Демонстрація досвіду вчителями, які досягли високого рівня майстерності, мали авторські знахідки з методики викладання образотворчого мистецтва, сприяли набуттю досвіду слухачами курсів підвищення кваліфікації.

Отже, різні форми й методи підготовки вчителів забезпечують набуття художніх знань і вмінь, сприяють формуванню власної художньої манери, збагаченню технологій навчання образотворчого мистецтва в школі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичкова Л. В. Формування базових знань з кольорознавства в учителів початкових класів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Бичкова Л. В. – К., 1999. – 205 с.
2. Загальна психологія : навч. посібник / [Скрипченко О., Долинська Л., Огороднійчук З. та ін.] – К. : АПН, 2001. – 464 с.
3. Комраков А. Два метода рисования / А. Комраков // Юный художник. – 2005. – № 12. – С. 26–29.
4. Кузин В. С. Психология : учебник / В. С. Кузин ; под. ред. Б. Ф. Ломова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. школа, 1982. – 256 с.
5. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко; за ред. О. І. Пометун. – К. : А.С.К., 2004. – 192 с.
6. Ростовцев Н. Н. История методов обучения рисованию : Зарубеж. школа рисунка : учеб. пособие [для студентов пед. институтов]. – М. : Просвещение, 1981. – 192 с.
7. Ростовцев Н. Н. История методов обучения рисованию: Рус. и сов. школы рисунка : учеб. пособие [для студентов худож.-граф. фак. пед. институтов]. – М. : Просвещение, 1982. – 240 с.
8. Ростовцев Н. Н. Учебный рисунок : учебник [для учащихся педучилищ]. – 2-е изд., перераб. – М. : Просвещение, 1985. – 256 с.

УТОЧНЕННЯ

Шановні дописувачі! У № 2, 2012 року були допущені наступні помилки:

1. стор. 59 – замість «Микола Малий, Ірина Чернявська, ст. викладачі Інституту мистецтв національного університету ім. М. Драгоманова» слід читати: «Микола Малий, Ірина Чернявська, викладачі Інституту мистецтв Київського університету ім. Б. Грінченка»;

2. стор. 59 – замість: «На узліссі, де й гадала, Навесні, як це бува, »

слід читати: «На узліссі, де й гадала, Коза хатку збудувала. Навесні, як це бува, ».